

“MIQUEL ÀNGEL A TERRASSA”, UN PROJECTE CULTURAL DEL NOUCENTISME

Mireia Freixa. Catedràtica de la Universitat de Barcelona. GRACMON¹.

Miquel Freixa. Doctor en història.

Recepció i acceptació: febrer 2013

Resum: Entre 1910 i 1911 es va impartir a Terrassa un cicle de conferències sobre la biografia de Miquel Àngel promogut per Eugeni d'Ors i dictat per Josep Lleonart. L'objectiu era mostrar la biografia del millor creador de la història com a exemple per a les noves generacions en un intent de crear una universitat popular. El model historiogràfic del curs estava inspirat en un dels capdavanters de la literatura biogràfica francesa, Romain Rolland (1866-1944).

Paraules clau: Terrassa. Noucentisme, Josep Lleonart, Miquel Àngel, historiografia de l'art.

Abstract: Between 1910 and 1911 a series of conferences were held in Terrassa about the biography of Michelangelo Buonarroti, promoted by Eugeni d'Ors and dictated by Josep Lleonart. The aim was to show the biography of the best creator ever as an example for the new generations, in an attempt to create a popular university. The historiographical model of the course was inspired in one of the ground-breakers of the French biographical literature, Romain Rolland (1866-1944).

Keywords: Terrassa. “Noucentisme”, Josep Lleonart, Michelangelo Buonarroti, art historiography.

Terrassa, ciutat noucentista

La ciutat de Terrassa va experimentar una profunda metamorfosi en els anys del noucentisme i esdevingué un model de ciutat ideal. Un fita important d'aquest projecte va ser l'organització d'un curs monogràfic sobre l'artista Miquel Àngel promogut per Eugeni d'Ors, curs del qual va ser el braç executor Joan Llongueras (1880-1953), el poeta i músic barceloní arrelat a Terrassa². L'Agrupació Regionalista, una entitat política de signe catalanista i vinculada a la Lliga Catalana, va ser la dinamitzadora del noucentisme a Terrassa³. Francesc Pi de la Serra, tècnic del tèxtil, però també pintor, en va ser elegit president l'any 1901 i va fer donar un tomb a l'entitat. Va organitzar una escola de dibuix i creà un cor, l'Escola Coral, de la qual Joan Llongueras va agafar la direcció musical.

La revista de l'Agrupació, *La Sembra*, amb un nom encara molt propi de l'època del modernisme, es va anar acostant a l'ideari noucentista. Llongueras, per exemple, sota el pseudònim de *Chiron* —el més il·lustre dels centaures clàssics— hi mantenia, des de 1910, una secció que intitulava *Ínfimes cròniques d'alta civilitat*⁴, una rèplica de les glosses orsianes. El mateix any, es fundava una nova revista, *Ciutat*, amb un títol prou significatiu.

Terrassa també es convertia en capdavantera de la nova pedagogia catalana amb el trasllat de l'escola Mont d'Or i l'obertura de l'Escola de Vallparadís. A la primera,

hi van professar Josep Palau i Vera, Pere Moles i el pintor Joaquim Torres Garcia, i a la segona, dirigida per Alexandre Galí, hi trobem Clara Fabra, Artur Martorell i Narcís Masó i Valentí, el germà de l'arquitecte Rafael Masó. A més a més, Llongueras havia introduït a la ciutat un mètode d'educació musical renovador, l' "Educació pel Ritme" de Jacques Dalcroze que havia estudiat a Lausana. Pel seu cantó, els artistes varen crear, el 1916, una associació nomenada El Gremi d'Artistes que aglutinava els ja consagrats pintors de paisatge Joaquim Vancells, Francesc Pi de la Serra, Pere Viver i Tomàs Viver, amb altres de més joves com Antoni Badrinas, Rafael Benet, el dibuixant Pere Prat i Ubach, l'escultor Josep Armengol, el violinista Josep Vellsolà, l'arquitecte Josep Ma. Coll i Bacardí, l'escriptor Martí Alegre i el mecenes, sastre de professió, Bonifaci Romero.

L'extraordinària difusió del projecte noucentista a Terrassa es justifica a partir de la clara voluntat dels dirigents de l'Agrupació Regionalista de fer de la cultura un signe d'identitat que marqués la diferència respecte als altres grups polítics locals, com els monàrquics o "salistes" —un grup molt influent a Terrassa i anomenat així pel seu dirigent, el diputat a Corts Alfons Sala i Argemí— i el grup, encara que menys decisiu políticament, dels republicans.

La Universitat Popular a Terrassa

En aquest context es va desenvolupar el curs Miquel Àngel. Formava part d'un projecte que supera l'estricta àmbit terrassenc i que tenia com a objectiu crear a Catalunya una línia d'estudis paral·lels a la universitat, accessibles a una gran capa de la població, una Universitat Popular. Podem pensar que el projecte va néixer com a prolongació dels Estudis Universitaris Catalans, creats sota els auspicis de l'Associació Protectora de l'Ensenyament Català i de les societats escolars catalanistes. Aquest moviment va donar com a resultat la creació del Primer Congrés Universitari Català⁵. En el congrés s'acordà la creació d'unes càtedres que es presentaven com una plataforma de discussió alternativa a la universitat oficial amb l'objectiu de difondre les tradicions i la cultura catalanes, i el projecte fou anomenat Estudis Universitaris Catalans⁶. La primera càtedra feia referència a un tema molt debatut en els ambients catalanistes, el Dret Civil Català, i seguien les d'Economia Social i Política Aranzelària, i la de Literatura Catalana. El mateix Eugeni d'Ors va impartir classes de Lògica i Metafísica de les ciències⁷. Per la seva banda, el Cercle Artístic de Sant Lluç, el 1905, dirigit aleshores per Joan Rubió i Bellver, va proposar una càtedra d'Art Català que va encarregar a Josep Puig i Cadafalch. Les classes es van iniciar la tardor següent amb una conferència inaugural a càrrec del consiliari del cercle Dr. Josep Torras i Bages, *La llei de l'art*⁸. Es van impartir lliçons de Josep Pijoan i Pere Carbonell sobre pintura i uns cursos d'arquitectura per Puig i Cadafalch⁹. El projecte havia de ser més ambiciós i s'havien previst també seccions de l'expert en

art medieval mossèn Josep Gudiol, dels arquitectes Josep Font i Sagué i Joan Rubió, del crític i col·leccionista Raimon Casellas, d'Alexandre de Riquer, Joaquim Amigó, Macari Golferichs i Ferran de Sagarra¹⁰, que no van poder ser impartides. Però, tot i això, els cursos d'art van tenir un ressò suficientment significatiu com per ser l'entorn en el qual va completar la formació que havia iniciat a Llotja, per exemple, Joaquim Folch i Torres, figura clau en la museologia catalana¹¹.

Els Estudis Universitaris Catalans partien de dues premisses que també varen ser les bases de la Universitat Popular terrassenca; les institucions civils havien d'assumir el paper dinamitzador de la cultura i calia arribar a un públic molt més ampli del que tenia accés a la universitat¹², les classes treballadores —tot i que la seva incidència en aquest col·lectiu va ser, com es comprensible, molt limitada— i les dones. Els documents de l'època són prou explícits: «Enfront, doncs, d'aquests formalismes i rutines d'aquesta ensenyança aparatosa y xorca, hem de posar-hi aquesta altre, altament lliure, espontània i natural que, arrencant de la voluntat mateixa de l'individu, pugui trobar franca entrada a les aules del poble sense entrebancs de cap mena»¹³, i en un altre lloc s'afirma que el projecte està adreçat a «totes les classes socials sense distincions de matisos ni d'idees»¹⁴. La Universitat Popular de Terrassa és, de fet, una versió més planera dels Estudis Universitaris Catalans.

Un primer precedent en l'àmbit local, són les vint-i-nou conferències sobre temes molt diversos que, l'any 1904, va organitzar l'Agrupació Regionalista. Es van tractar temes tant diversos com mitologia, física, medicina, fisiologia, tecnologia, tradicions, química i política, i l'arquitecte Lluís Muncunill en va impartir una amb el títol de “Necessitat de l'educació artística”. A les sessions es llegia, a més, un capítol de la *Història de Catalunya* d'Antoni Aulèstia, i Joan Llongueras i Josep Carner llegiren personalment els seus poemaris¹⁵.

Tres anys més tard, el 1907, es va començar a divulgar entre els ambients cultes de Terrassa el projecte de la Universitat Popular. Es va donar a conèixer des de la premsa¹⁶ i a través d'un opuscle, signat pel metge i filòsof —i amic d'Eugèni d'Ors— Diego Ruiz¹⁷. En clara línia amb el projecte polític de La Solidaritat, que movia el catalanisme del moment, Ruiz demanava fer per la cultura el mateix que s'havia fet en la política, una Solidaritat de lliçons —no de discursos— que es conformessin com un acte “moral”, per començar a educar el poble de manera ordenada i coherent. Per descomptat, la revista *Futurisme*, al servei dels ideals republicans, ridiculitzava el projecte com a obra «d'uns quants entusiastes que secunden totes les iniciatives»¹⁸.

El projecte d'Universitat Popular va anar prenent forma amb una classe d'Estètica que va impartir el mateix Ruiz al local de l'Associació Musical el dia primer d'octubre de 1907¹⁹. Poc després es va iniciar un curs d'Economia Nacional a càrrec de Bartomeu Armengol, secretari de la Cambra de Comerç de Barcelona²⁰. La llavor ja hi era: en una ciutat «eminentment industrial», per primera vegada es manifestaria una «prova

de vitalitat educadora» que havia de convertir-se en un model a tot Catalunya²¹. Tres anys després el curs Miquel Àngel féu realitat la Universitat Popular terrassenca.

El curs Miquel Àngel

L'any 1910, el programa noucentista estava, a la ciutat de Terrassa, en el seu millor moment i, des de l'Agrupació Regionalista, es va contactar amb el poeta Josep Lleonart, en aquells moments un dels més implicats en la definició del noucentisme²², per demanar-li la programació d'un curs dedicat a explicar la vida de Miquel Àngel. La idea, segons explica Alexandre Galí va sorgir d'una trobada amb Eugeni d'Ors a finals de 1909: «...un dia de Nadal de 1909, uns quants amics (entre els quals es contava humilment el qui subscriu) trobant-se aplegats a casa de D. Eugeni d'Ors, decidiren per iniciativa de Xènius, fer anar Miquel Àngel a Terrassa, Ciutat de sos amors...»²³. Miquel Àngel havia de ser el «capdavanter d'una legió de grans homes» que, amb les seves virtuts i defectes, havien de ser el models de les futures generacions noucentistes. Lleonart, explica més endavant els continguts de la sèrie de cursos que havia d'intitular-se "Comentaris a les vides de grans homes": havien de continuar amb l'artesà Bernard Palissy i el científic Dr. Pasteur, seguits d'un religiós, un científic, un educador, un polític, un funcionari públic, un educador industrial, un artesà i, finalment, un obrer²⁴. Lleonart havia iniciat aquest mètode biogràfic, precisament amb un curs sobre Bernard Palissy que havia impartit a l'Escola de Mestres, el mateix curs 1910²⁵. Suposem que l'interès per Palissy li va ser suggerit per Eugeni d'Ors²⁶ que, en diversos textos, l'havia posat com a model d'artesà que fa del seu ofici, un art. La targeta de participant que s'ha conservat ho especifica de manera molt clara; sota el títol del curs hi ha escrit aquest lema: «Fent coneixença dels grans homes / aprendrem com la vida és heroisme»²⁷.

El 29 de maig de 1910 es va celebrar la Conferència Pública Preliminar a càrrec de Lleonart amb tota solemnitat al Saló de Sessions de l'edifici consistorial. Va ser promoguda per una comissió de la qual formaven part el pintor Joaquim Vancells, Josep Rigol, els industrials Josep Tobella i Antoni Torrella, i Joan Llongueras, que signaren el manifest que havia publicat *La Sembrà*,²⁸ i va ser editada a la premsa local i a la revista de Josep Carner, *La Cataluñà*²⁹. Es definien els principis que havien de regir el curs i els continguts de les lliçons.

La resta de sessions va tenir lloc al llarg del curs següent, entre els mesos de març i juny de 1911, i varen ser divulgades mitjançant un cartell de l'artista noucentista Josep Aragall³⁰. Van començar amb una Sessió Inaugural, també de Lleonart, el 26 de març de 1911, envoltada de tota solemnitat³¹, de nou al Saló de Sessions de l'Ajuntament i presidida pel propi alcalde, Sr. Josep Garcia i Humet. Només es va trobar a faltar la presència d'Eugeni d'Ors, que va enviar, això sí, un text prou significatiu de l'ideari i de la prosa orsiana:

«El curs Miquel Àngel comença: el moment és solemne. Jo voldria enviar-vos, no una paraula amable, sinó una paraula severa.

Aquest curs, camarades, és, sobretot, un gran experiment.

Alguns s'han demanat si tindria èxit. Què voleu dir quan es parla d'èxit?

Imagineu un pagès que sembra. Està tot sol, sense agitació, en mig dels camps..., la sembra és feta, la solitud segueix. Qui li demanarà, en aquest instant, al sembrador si ha tingut èxit?

Camarades, jo no dic que l'únic èxit que pot tenir el curs "Miquel Àngel a Terrassa" és que, d'aquí a uns anys, sortís a Terrassa un Miquel Àngel.

Se tracta ara de sembrar. I una sembra es una cosa que pot ser feta, àdhuc, al si de la major solitud.

Mentrestant, què importa el soroll, ni solament l'entusiasme entorn del curs?. La terra sembrada no s'entusiasma pas.

Que cada ú es torni humil, perquè davant Miquel Àngel tots devem humiliar-nos... que cada ú es torni humil i esperi, amb calma i silenci, dins l'esperit propi, dins l'esperit de sos conciutadans (fins dels absents) dins l'esperit dels fills que demà vindran a la vida, la flor i la fruita de l'esforç d'avui.

Aquest és el vot de Xènius. Aquesta és la paraula de germà franc que us volia dir».³²

En aquesta sessió inaugural va ser presentat el programa de les set lliçons que havia de desenvolupar Lleonart, més dues de Joaquim Folch i Torres i una de Josep López-Picó. La resta conferències van tenir lloc a partir del 2 d'abril, setmanalment cada diumenge al matí, fins als darrers dies de maig, als locals de l'Escola Industrial, i l'assistència a la primera, un dia gèlid amb neu, va estar revestida d'un aire iniciàtic. Les lliçons prenen com a punt de partida una estructura biogràfica. A continuació en fem una llista, bo i especificant el conferenciant, el contingut, el lema amb el qual es va promoure (si el coneixem), i destacarem la qualitat "moral" que volia tractar-se³³:

1. 2 d'abril. A càrrec de Joaquim Folch i Torres. De totes les lliçons, és la que va tenir un contingut més propi d'un historiador de l'art, amb una descripció del primer Renaixement que inicia amb Sant Francesc d'Asís i Giotto fins a Botticelli, el recuperador de la "gràcia antiga", i del nou paganisme, un concepte aquest darrer molt estimat pels noucentistes³⁴.

2. 9 d'abril. Primera lliçó de Josep Lleonart. El lema va ser: "El culte als Grans Homes és la senyal de ciutadania". Es va tractar sobre el Renaixement i la desconexió entre els progressos ideològics i formals i el procés de conducta en les relacions humanes³⁵.

3. 16 d'abril. Segona lliçó. El lema, "Demà Miquel Àngel parlarà: Veniu; no el deixeu sol. No us cansareu d'escoltar-lo". Els continguts versaven sobre l'aprenentatge

artístic de Miquel, la seva psicologia «d'afectiu concentrat» en oposició a Cellini. L'objectiu moral, destacar-ne la humilitat. Després es va parlar de la seva producció entre 1475 i 1492³⁶.

4. 23 d'abril. Tercera lliçó. El lema, “Miquel Àngel passa entre nosaltres. Ara és l'hora de conèixer-lo, d'estimar-lo i d'imitar-lo”. Es va estudiar la seva obra entre 1492 i 1512 com a pas de la subordinació a l'originalitat i de l'originalitat a l'orgull. L'objectiu moral, l'art no pot ésser el motor de l'existència, sinó els hàbits morals de la vida quotidiana³⁷.

5. 30 d'abril. Quarta lliçó. El lema, “Res de gran sense dolor. Mireu Miquel Àngel”. Estudi del període 1513-1534. Apogeu de la seva originalitat creadora, en la qual limita “forçosament” la seva producció. La conclusió moral, com suportar el dolor i la tristesa³⁸.

6. 7 de maig. Cinquena lliçó. “Els amors de Miquel Àngel”. L'excés d'idealisme impedeix a Miquel Àngel gaudir de l'amor terrenal, però d'aquesta privació en surt el millor de la seva obra; la conclusió moral, l'error i la passió³⁹.

7. 14 de maig. Segona conferència de Folch i Torres sobre els models de l'antic i les lluites entre el paganisme i la fe cristiana, per acabar amb un estudi sobre les pintures de la Capella Sixtina⁴⁰.

8. 21 de maig. Sisena lliçó de Josep Lleonart. Dedicada a l'obra realitzada entre 1535 i 1564, i l'objectiu és pensar que l'esperit només pot sobresortir a través del treball i el triomf de la serenitat⁴¹.

Programa de la Col·lecció de Rafel Comes i Ezequiel.

9. **28 de maig.** La labor literària de Miquel Àngel, a càrrec Josep M. López-Picó⁴².

10. **4 de juny.** Elaboració de les conclusions, a càrrec de Josep Leonart, i acte de clausura presidit per l'alcalde de la ciutat, Sr. Garcia Humet⁴³.

Les vides dels grans homes i els seus models

La simple lectura del títols de les conferències ens permet aclarir l'objectiu darrer del curs, en el fons no gaire allunyat dels plantejaments de les *Vite* vasarianes, fonamentades a posar en valor les qualitats humanes i morals dels artistes per sobre d'una interpretació fonamentada en la seva producció. A grans trets, la revisió de la vida dels grans personatges que proposaven d'Ors i Leonart pretenia esbrinar els ideals, l'esperit creador, les virtuts, però també les passions i els vicis, per posar-los com a *model i exemple* de la nova societat civil del noucentisme. I, de la mateixa manera, el retorn a l'humanisme havia de contribuir a despertar l'espiritualitat de la *nació*, un objectiu polític en la línia marcada pel nou catalanisme polític. Però Leonart va encara més enllà; la vida de Miquel Àngel és un exemple de virtuts i també de defectes indèstriables de la condició humana, i així, en lloc d'emmirallar-nos en els exemples "virtuosos" que fins aleshores s'havien predicat des dels temples, s'inspiraven en l'humanisme civilista del *Noucents* català. Miquel Àngel era el primer, però, com hem vist, havien de seguir pedagogs, científics, artesans o fins i tot un obrer. Només un artista entre els escollits, però aquest artista era Miquel Àngel, el *geni* per antonomàsia.

La pregunta que ens fem és necessàriament sobre els models que hi ha al darrera. Per descomptat, malgrat la condició de crític d'art d'Eugeni d'Ors, la seva aproximació a Miquel Àngel estava molt allunyada de la historiografia positivista que triomfava al començament del segle XX. El model seguit prové de la tradició biogràfica francesa i, ja a la primera lliçó, es diu quin serà el llibre de referència, l'obra de Romain Rolland, *Vie de Michel-Ange*, editat a Paris per Hachette et Cie. el 1908⁴⁴. Rolland (1866-1944) és un escriptor francès, poc conegut a l'actualitat, però que va obtenir el premi Nobel de literatura l'any 1915. Defensor incansable de la pau en una Europa marcada per les guerres, això li va portar molts problemes amb altres intel·lectuals francesos durant la Primera Guerra Mundial. Va iniciar el gènere biogràfic amb un estudi sobre Beethoven (1903), i el 1911 va dedicar un treball a Tolstoi, a qui admirava pel seu pacifisme. Rolland va ser un dels grans mestres de la literatura biogràfica europea del segle XX i va mantenir una forta amistat intel·lectual amb un dels mestres del gènere, Stefan Zweig (1881-1942). Un altre dels aspectes a destacar de Rolland és la seva renovada mirada cap a la cultura hindú, provocada en part per la crisi personal que li va causar la Primera Guerra Mundial.

Podem revisar els continguts del llibre. Està dividit en tres grans parts: la primera, *La Lluita*, dividida al ser torn en tres apartats *La Força*, *La Força que es trenca* i *La*

MIQUEL'ANGEL A TERRASSA.

CONFERENCIES·TOTS·ELS·
DIUMENGES·DEL·26·D·MARÇ·
AL·14·D·MAIG.· MCMXI
UNA·VIDA·DE·GRAN·HOME
ES·MILLOR·ESPECTACLE
QUE·UNA·FESTA·MAJOR

TIP. LIT. J. HORTA. BARÇA

Desesperació; la segona, intitolada *L'Abdicació*, dividida en *L'Amor*, *La Fe* i *La Solitud*, i acaba amb un darrer capítol sobre *La Mort*. S'hi fa un annex amb l'obra poètica de l'artista en versió original que deurien donar peu a l'estudi de López-Picó.

El corrent biogràfic també s'havia imposat en història de l'art, tot i que havia estat discutit pels historiadors de tendència més tècnica. Pel que fa a l'estudi de Miquel Àngel, està encapçalat pel *Leben Michelangelo's* (1860-1863) de Herman Grimm i el *Michelangelo: Beiträge zur Erklärung der Werke und des Menschen* de Carl Justi (1900)⁴⁵. Aquests treballs que, amb tota probabilitat, els nostres noucentistes no els coneixien directament sinó a través de les interpretacions de Rolland, anaven encaminats a defensar la imatge "hagiogràfica" dels Grans Mestres. Tampoc deurien estar al corrent de les *Vite* de Vasari, tot i que eren llibres molt consultats entre els artistes i erudits barcelonins.

Rolland, per la seva banda, coneixia molt bé la bibliografia sobre Miquel Àngel. El llibre inclou una àmplia documentació organitzada per temàtiques que separen els estudis contemporanis de l'artista dels llibres històrics. Cita el Vasari amb les seves dues edicions de 1550 i 1568, així com l'edició crítica de les poesies de Carl Frey⁴⁶. Té, a més, la cura de referenciar clarament cada una de les edicions emprades. Per exemple, a la traducció de les cartes de Miquel Àngel especifica que l'edició va ser preparada per Milanese i traduïda al francès per l'editorial Hachette. Respecte a les grans obres de referència sobre l'artista, consulta el llibre de Herman Grimm en les edicions de 1860 i 1900 i el de Carl Justi de 1900, però el llibre més emprat és *Michelangelo und das Ende der Renaissance* de Henry Thode en dos volums, editat a Berlín entre 1902 i 1903⁴⁷. En relació amb aquest darrer llibre, és prou crític, reconeix que és l'obra més important —de fet, la cita contínuament dins del text—, però la troba escolàstica en excés. El fet de considerar massa erudita l'obra de Thode ens ajuda a entendre fins a quin punt Rolland feia una interpretació de Miquel Àngel al marge de la seva producció artística. Hem de tenir en compte que historiadors contemporanis de formació molt més tècnica, com Franz Wickhoff, consideraven Thode poc ortodox⁴⁸. I de la mateixa manera que Wickhoff rebutjava Thode, un altre historiador del corrent filològic, Anton Springer ho feia amb Grimm⁴⁹. Aquestes consideracions ens defineixen el context ideològic en el qual es movia Rolland, allunyat dels corrents més crítics de la història de l'art, mentre que s'interessa per una anàlisi més personal i psicològica del personatge.

En tot cas, ni Leonart, ni tampoc Ors no devien estar al corrent de la bibliografia sobre Miquel Àngel, ni tampoc era el seu objectiu⁵⁰. En canvi, hem pogut documentar com Eugeni d'Ors va entrar en contacte amb l'obra de Rolland a partir del treball

de la professora M. Àngels Santa⁵¹. Ors va conèixer la producció literària de Rolland quan va ser a París com a corresponsal de *La Veu de Catalunya* entre 1906 i 1909, i va tenir, a més, l'oportunitat de conèixer-lo personalment, en els anys de la Gran Guerra. Degué quedar fascinat per l'enfocament pedagògic de les seves biografies i, sobre la base de la *Vie de Michel-Ange*, va organitzar tot el cicle de lliçons.

Buscàvem els models del noucentista Curs Miquel Àngel a les *Vite* vasarianes perquè hi havia moltes coincidències, massa fins i tot, i ens hem trobat en canvi amb una adaptació del model vasarià a través de la tradició biogràfica francesa. El curs Miquel Àngel va ser un petit episodi més del gran miratge de la Terrassa noucentista, al costat de les escoles modernes, de la Schola Choral i la Gimnàstica Rítmica, dels diaris *El Dia*, *La Sembra* i *Ciutat*, però al mateix temps ens ha servit per veure com ha estat una de les més llunyanes —i marginals— interpretacions de les *Vite* de Giorgio Vasari.

Notes:

- 1 Aquest treball ha estat fet en el marc del GRAMON (Grup de Recerca en Història de l'Art i Disseny Contemporani), dins del projecte "El otro siglo XIX", finançat per la Dirección General de Enseñanza Superior e Investigación Científica del Ministerio de Educación y Ciencia (HAR 2010 16328) i per la Direcció General de Recerca de la Generalitat de Catalunya (2009 SGR 1320). He d'agrair molt especialment a Rafel Comes, col·leccionista de Terrassa, que m'ha cedit uns materials que han estat fonamentals per a la redacció d'aquest treball, com ara els opuscles de propaganda dels cursos i una targeta de participant que havia estat d'un dels intel·lectuals terrassencs del noucentisme, Martí Alegre, i perquè n'ha fet una acurada lectura a un cop redactat. S'han normalitzat les citacions en català.
- 2 Vaig tractar el tema per primera vegada a Mireia FREIXA. *Modernisme i Noucentisme a Terrassa*. Terrassa: Fundació Soler i Palet, 1984, p. 66-73. En aquests anys transcorreguts els estudis sobre historiografia han evolucionat notablement i el Curs Miquel Àngel es pot interpretar des d'una nova perspectiva, tal com es va presentar al seminari de investigació "Narratives biogràfiques en la història de l'art", celebrat a la Universitat de Barcelona, entre el 19 i el 22 d'octubre de 2011.
- 3 Sobre el noucentisme a Terrassa, en va parlar per primera vegada Paulina PI de la SERRA. *L'ambient cultural a Terrassa*. Terrassa: Caixa d'Estalvis de Terrassa, 1979. Vegeu a més el lloc del meu llibre citat a la nota anterior; també Jaume AULET. "El Noucentisme literari a Terrassa". *Terme*. 10 (Terrassa, novembre 1995), p. 46-50, i el catàleg de l'exposició *Torres García. Pintures de Mon Repós*. Barcelona: CaixaTerrassa i MNAC, 1995.
- 4 Terrassa: Àlvar Verdaguer, 1911, però amb impressió del gran editor dels noucentistes, Joaquim Horta.
- 5 Se'n van editar les ponències, *Primer Congrés Universitari Català 1903*. Barcelona, 1905. Hi ha edició facsímil, Barcelona, 2003, d'una part del text. Vegeu Jordi MONÉS I PUJOL-BUSQUETS. "El congrés de 1903", a la revista *Educació i història. Revista d'història educativa*, editat a Jordi Monés i la renovació de la historiografia educativa. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2004, p. 132-143. Reproduït a <http://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000031/00000002.pdf> (Consulta el 13 de desembre de 2012)
- 6 C. FRANCISCO I MAYMÓ. "Com nasqueren els Estudis Universitaris Catalans". Dins *Estudis Universitaris Catalans*, 1907, tom I, p. 14-37.

- 7 Alexandre GALÍ. *Història de les institucions i del moviment cultural a Catalunya. 1900-1936*. Tom IX. Barcelona: Fundació Alexandre Galí, 1983, p. 252.
- 8 Editat a Vic: 1905.
- 9 “Ensenyances dels Estudis Universitaris Catalans”, *Estudis Universitaris Catalans*, 1907, T. I, p. 69.
- 10 Cercle Artístic de Sant Lluç, Llibres d’actes dels anys 1904 i 1905. Vegeu també Enric JARDÍ. *Història del Cercle artístic de Sant Lluç*. Barcelona: Edicions Destino, 1976, p. 66.
- 11 Mercè VIDAL. *Teoria i crítica en el noucentisme: Joaquim Folch i Torres*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1991.
- 12 Ramon d’ABADAL. “L’esperit dels nostres estudis”. *Estudis Universitaris Catalans*. Núm. I (1907), p. 2-7. La mateixa idea es defensada per B. SANTOS I VALL. “La Universitat Popular”. *La Sembra*. Núm. 293 (3-X-1907), p. 5-7.
- 13 “El fet Universitat Popular”. *La Sembra*. Núm. 292 (19-IX-1907), p.7.
- 14 “Curs Miquel Àngel”. *La Sembra*. Núm. 427 (27-V-1910), p 8.
- 15 *La Sembra*. Núm. 125 (23-VI-1904), p. 6-7.
- 16 “La Universitat Popular”. *La Sembra*. Núm. 293 (3-X-1907), p. 5-7.
- 17 Arxiu Rafel Comes. Document no datat però que hem de suposar contemporani de la creació de Solidaritat Catalana per les contínues referències que s’hi fan.
- 18 *Futurisme*. Núm. 8 (29-II-1908), p. 3-4.
- 19 Vegeu la nota 14. Tradueix el seu nom al català, Dídac en lloc de Diego.
- 20 *La Sembra*. Núm. 294 (19-X-1907), p.13.
- 21 B. SANTOS i VALL, art. cit., p. 7.
- 22 Margarida ARITZETA. “Aportacions de Josep Lleonart a una definició noucentista”. Dins: *Actes del 4t Congrés d’Estudis Catalans de Nord-Amèrica*, ed. per Nathaniel B. Smith. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1985, p. 245-256.
- 23 Alexandre GALÍ, “Del curs Miquel Àngel”, *Ciutat*, núm. XV (III-1911) p. 3.
- 24 Josep Lleonart explica la gestació del curs en la conferència preliminar del 29 de maig de 1910, que va ser publicada en català com un col·leccionable per *La Sembra*, nùms. 438, 439 i 440 (11, 19 i 27-VIII-1910), i en castellà a la revista de Josep Carner *La Catalunya*, núm. 144 (9-VII-1910) p. 425-428. La implicació d’Ors queda també patent en la correspondència que va mantenir amb Joan Llogueras, en la qual afirma: «Amic meu, ja deuria veure com vaig estar content de lo Miquel Àngel. Ara, endavant i que la cosa no resti aquí» (carta conservada pels descendents de Joan Llogueras).
- 25 Alexandre GALÍ. “Del curs Miquel Angel”. *Ciutat*. Núm. XV (III-1911), p. 1. Vegeu també, Gabriela GAVAGNIN., *Classicisme i Renaixement. La idea d’Itàlia durant el noucentisme*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2005, p. 57.
- 26 Ors va defensar Palissy a la “Pàgina artística” de *La Veu de Catalunya* (9-II-1911) i a *Ciutat*, núm. 60 (XII-1911), p. 27-31, amb l’article “Bernard Palissy, l’amor a l’ofici”. Vegeu també Norbert BILBENY. “Eugeni d’Ors, una filosofia per al segle XXI?”. Dins Josep MURGADES. *Eugeni d’Ors, Llums i Ombres. Cicle de conferències en el cinquantenari de la seva mort (1954-2004)*. Valls: Cossetània Edicions, 2006, p. 29.
- 27 Conservat a l’Arxiu Rafel Comes
- 28 *La Sembra*. Núm. 427 (27-V-1910), p. 8-9.